

Վաչէ Ռ. Բրուտեան (Լոս Անձելըս)

ՄԻՄՈՆ ԶԱԽԱՐԵԱՆ ԵՒ Հ.Յ.ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԱՊԱԿԵԴՐՈՆԱՑՈՒՄԸ

Այս մասնայատուկ նիւթին մասին ժլատ են Հ.Յ.Դ.ի արխիւները: Հոն կը պակսին նոյնիսկ հիմնադիր ժողովներու, ինչպէս նաև Առաջին Ընդհանուր Ժողովի (գումարուած Թիֆլիս, 1892ին) արձանագրութիւնները: Հետևաբար, մեր յոդուածը պատրաստած ենք ժամանակակիցներու յուշագրութիւններէն և հետագայ Ընդհանուր Ժողովներու արձանագրութիւններէն:

Այսուհանդերձ պէտք է ըսել, որ Միմոն Զաւարեանի հեղինակած յօդուածները, զեկուցումները, նամակները, թղթակցութիւնները, իր մասին յուշագրութիւններ կային, 3 հատորներու մէջ համախմբուելով լոյս տեսած են Պէյրութի մէջ, 1980ական տարիներուն, Հրաչ Տասնապետեանի խմբագրութեամբ: Հետևաբար, արխիւային մեծ ժառանգութիւն ձգած է Միմոն Զաւարեան, մէկը, որ Հ.Յ.Դաշնակցութեան հիմնադրութենէն մինչև իր անակնկալ մահը, 1913ին, անխոնջ կերպով նուիրուեցաւ Հայկական Ազատագրական պայքարին: Ու ոչ միայն գրեց-զեկուցեց, այլև գործեց ու անընդհատ շրջեցաւ երկրէ երկիր, քաղաքէ քաղաք, ինչ որ վկայութիւնը կու տայ ապակեդրոն գործելակերպին նկատմամբ իր ունեցած խոր համոզումին: Իսկ մեր նիւթը բնականաբար կը վերաբերի Հ.Յ. Դաշնակցութեան կազմակերպական-վարչական ապակեդրոնացման, բան մը, որ շատ յատկանշական եղած է 1890ին հիմնուած այս կուսակցութեան համար: Արդարև, քաղաքական ու գաղափարական կեդրոնացումին զուգահեռ, Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը, վարչական գործելաձևի առումով, իր հիմնադրութեան գրեթէ սկիզբէն իսկ, գործած է ապակեդրոնացման սկզբունքով:

Կ'ըսենք «գրեթէ», որովհետև իր հիմնադրութենէն անմիջապէս ետք, Հ.Յ.Դ.ն ունեցաւ բարձրագոյն ղեկավար մարմին մը, որ կը կոչուէր «Կենտրոն», կամ Կեդրոնական Վարչութիւն: Այս մարմինին մաս կը կազմէր նաև կեդրոնացման գաղափարին հակառակորդ և ապակեդրոնացման գործելաձևի ջերմ պաշտպան Միմոն Զաւարեան: Միւս անդամներն էին Քրիստափոր Միքայէլեան, Բժ. Յովհաննէս Լորիս-Մելիքեան, Աբրահամ Դաստակեան և Լևոն Սարգսեան: Զաւարեանի մասնակցութիւնը այս Կեդրոնին զարմանալի պէտք չէ թուի, երբ նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ 1890ի կէսերուն, երբ Թիֆլիսի մէջ տեղի կ'ունենային կուսակցութեան հիմնադիր բնոյթ ունեցող հանդիպումներն ու քննարկումները, հոն յաճախ տարաբնոյթ և իրարամերժ գաղափարներու տէր անձնատրութիւններ

Ե (ԺԵ) քաղի, թիվ 4 (44) հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, 2013
ՎԷՄ համահայկական հանդես

*Յոդուածն ընդունուել է տպագրութեան 16.12.2013:

(ինչպես Կոստանդին Խատիսեան՝ իբրև ազգայնական ուժեղ հակումներով և Քրիստափոր Միքայելեան՝ իբրև ընկերվարության ջերմ հաւատացող) ի վերջոյ կը միանային մէկ իտէալի շուրջ, որ ուրիշ բան չէր, եթէ ոչ յեղափոխութեան ճամբով հայութեան ազատագրումը օսմանեան լուծէն:

Ամէն պարագայի, Ջաւարեան չմնաց Կեդրոնի նեղ շրջանակին մէջ: Նուազ քան ամիս մը ետք, ան Իշխան Յովսէփ Արղոյութեանի հետ մեկնեցաւ Տրապիզոն (ուր կը գտնուէր Յարութիւն Շահրիկեան), նորակազմ կուսակցութեան միաւոր ստեղծելու առաքելութեամբ: Այս տարաբնոյթ ու երբեմն առնուազն ոչ յստակ ու ոչ բաւարար չափով բիրտեղացած գաղափարական-քաղաքական ուղղութիւնները, այդ տարիներուն, ցայտուն կերպով դրսևորուած են 1890ին՝ Հ.Յ.Դ.ի «Մանիֆեստ»ին, և 1894ին հրատարակուած Անդրանիկ Ծրագրին մէջ ևս:

Արդարև, «Մանիֆեստ»ով, նորակազմ Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցութիւնը կը նպատակադրէր ձեռք բերել «Թիրքաց Հայաստանի քաղաքական և տնտեսական ազատութիւն»¹: Իսկ Անդրանիկ Ծրագրի ՆՊԱՏԱԿ գլխուն տակ կ'ըսուի. «Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան նպատակն է ապստամբութեան միջոցով թիրքաց Հայաստանի մէջ ձեռք բերել քաղաքական և տնտեսական ազատութիւն»², ապա քիչ անդին կը գործածուի «ապագայ ազատ Հայաստան» քաղաքական եզրը:

Արդարև, նշեալ երեք տարագները, քաղաքական առումով, իրարմէ լրջօրէն կը տարբերին ու նոյնիսկ հակասական են:

Մեր կարծիքով, այս մէկը ուրիշ բան չէր, եթէ ոչ փաստ՝ որ հայ և յատկապէս Հ.Յ.Դաշնակցութեան քաղաքական մտքի բիրտեղացումի գործընթացը տակաւին չէր հասած իր առաջին հանգրուանին: Այդ մէկը տեղի պիտի ունենար, ծրագրային առումով, 1907ին Վիեննայի մէջ գումարուած Չորրորդ Ընդհանուր ժողովով, որ վերախմբագրեց ու քաղաքականօրէն կանոնակարգեց ու բիրտեղացուց կուսակցութեան Ծրագիրը, թէ՛ իր ընդհանուր աշխարհահայեացքի և թէ՛ նպատակի առումով:

Միւս կողմէ սակայն, վարչական-գործելակերպային առումով, նորակազմ կուսակցութեան առջև դրուած էր լուրջ խնդիր: Գործել կեդրոնացեալ դրութեամբ, թէ որդեգրել ապակեդրոն դրութիւնը:

Արդարև, Հ.Յ.Դաշնակցութեան հիմնադրութեան օրերուն, հայկական իրականութիւնը հետևեալ պատկերը կը պարզէր.-

1.- Հայաստանը, իբրև հայ ժողովուրդի հայրենիք, տակաւին աշխարհագրական հասկացութիւն էր: Ան չունէր քաղաքական-օրինական նկարագիր:

2.- Ան կիսուած էր երկու՝ Օսմանեան և Ցարական կայսրութիւններու միջև, որոնք իբրև այդպիսին, բռնատիրական էին:

3.- Կարևոր թիւով կ'ապրէր նաև այս երկու կայսրութիւններուն սահմանակից Պարսկաստանի մէջ, յատկապէս սահմանային գօտիներու մէջ, ինչ որ logistic առաւելութիւն կու տար հայկական կողմին:

1 «Նիւթեր Հ.Յ.Դաշնակցութեան Պատմութեան Համար», Խմբ.՝ Հրաչ Տասնապետեան, Բ. հտ., Պէյրութ, էջ 9 (հրատարակութիւնը դժբախտաբար թուական չի կրեր, սակայն լոյս տեսած է 1970ական թուականներուն):

2 Հ.Յ.Դ. Անդրանիկ Ծրագիր, Նոյնը, էջ 14:

4.- Համախումբ հայութիւն կ'ապրէր նաև այլ երկիրներու մէջ, ինչպէս Եգիպտոս, Յունաստան, Պալքաններ: Իսկ Ամերիկայի մէջ, արդէն իսկ քանի մը տասնեակ հազար հայութիւն կ'ապրէր այդ օրերուն:

5.- Երկու կայսրութիւններուն մէջ, հայկական գաւառներու հաղորդակցութեան միջոցները կը մնային միջնադարեան մակարդակի վրայ: Եթէ ասոր վրայ աւելցնենք կլիմայական ու աշխարհագրական խիստ պայմանները, այդ պարագային արտաքին աշխարհին, կամ նոյնիսկ դրացի նահանգին հետ հաղորդակցութիւնը լուրջ խնդիր էր:

Այս բոլորը նորակազմ հայկական յեղափոխական շարժումին համար կը ներկայացնէին լուրջ մարտահրաւէր՝ կազմակերպչական և logistics առումով:

3 տարի առաջ 1887ին հիմնուած Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան կուսակցութիւնը որդեգրած էր կեդրոնացեալ դրութիւնը: Սակայն այս համակարգը ամբողջովին անյարիր էր հայկական իրականութեան պարզած այս պատկերին ու անոր աշխարհաքաղաքական առանձնայատկութիւններուն:

Հետևաբար, 1892ին գումարուած Հ.Յ.Դ. Առաջին Ընդհանուր ժողովը կ'որոշէր գործել ապակեդրոնացեալ դրութեամբ: Արդարև, Անդրանիկ Ծրագրի «Կազմակերպութիւն» գլխուն տակ կը կարդանք.- «Դաշնակցութիւնը» անցեալի փորձէն համոզուած է, թէ յեղափոխական գործին մէջ իրատունքի և պահանջի խնդիր չի կրնար ըլլալ, այլ միմիայն բարոյական պարտաւորութեան ու բաւարարութեան խնդիր: Ահա այս հիման վրայ «Դաշնակցութեան» Ընդհանուր ժողովը ընդունեց կազմակերպութեան մէջ մտցնել ապակեդրոնացման սկզբունքը, որ աւելի կը համապատասխանէ ընկերական, բարոյական, յեղափոխական գործին և որ անցեալին մէջ կ'իստով չափ գործադրուէր է: Սոյն սկզբունքով գործող կոմիտէները կը կապէ, կը միացնէ Ընդհանուր ժողովը, որ մշակէր է ներկայ Ծրագիրը, որու վճիռները պարտաւորիչ են ամէնուն համար և ինքը միայն կարող է փոփոխութիւն մտցնել Ծրագրին մէջ»³:

Դաշնակցութեան տեսաբաններէն Միքայէլ Վարանդեանի վկայութեամբ, Առաջին Ընդհանուր ժողովի ընթացքին, ապակեդրոնացման դրութեան ջատագով եղած են «գլխաւոր ղեկավարներուն հետ, ի միջի այլոց, Արամ Արամեան, Տերսիմի Քեռին, Պետո, Արաբօ, Նիկոլ Դուման, Յովսէփ Արղութեան, Յոնան Դաւթեան»: Ապա աւելի անդին կը ծանրանայ Միմոն Զաւարեանի դերակատարութեան վրայ՝ ապակեդրոնացման սկզբունքի որդեգրման հարցով: Վարանդեան կը շարունակէ.- «Ապակեդրոն սիստեմի ջերմ փաստաբաններ էին Յոնան Դաւթեան և մանաւանդ (Միմոն) Զաւարեան, որ իր անհատական խառնուածքի մղումով իսկ՝ համոզուած ախոյեանն էր տեղական ինքնավարութեան: ... Պէտք է լայն իրատունքներ տալ տեղական մարմիններուն, դաշնակցական կոմիտէներուն, կ'ըսէր Զաւարեան.- Այդպէս միայն Կազմակերպութիւնը կարող է աճիլ և բարգաւաճիլ... Անհնարին է, որ Կեդրոնական Մարմին մը, բացարձակ լիազօրութիւններով օժտուած, Թիֆլիսէն, Պոլսէն, Ժընևէն կամ Լոնտոնէն հրահանգներ արձակէ հայութեան բոլոր վայրերու տեղա-

3 Նոյնը, էջ 15: Ընդգծումները՝ Ծրագրին:

կան գործունէութեան համար: Թո՛ղ Ընդհանուր Ժողովը որոշէ սկզբունքներն ու տակտիկը, բայց թո՛ղ իւրաքանչիւր վայրի ընտրեալ մարմին ինք վարէ իր տեղական գործերը, ինքը նախաձեռնէ և կատարէ, ղեկավարուելով նոյն ընդհանուր սկզբունքներէն⁴:

Վարանդեանի այս ականատեսի վկայութիւնը կը հաստատուի նոյնիսկ Սիմոն Զաւարեանին կողմէ Լ.Յ.Դ. Բ. Ընդհանուր Ժողովին (1898, Թիֆլիս) ուղղուած նամակի մը մէջ: Նամակը, որ կը կրէ Մայիս 21, 1898 թուականը, կ'անդրադառնայ այս կամ այն մարմնի անդամ իր ընտրութեան հարցին ու սպա կը հաստատէ. «Անձնականապէս ոչ ներկայ, ոչ դրսում գտնուած ընկերներից և ոչ մէկի հետ ես (մեզմ խօսելով) վատ չեմ: Գաղափարական տեսակէտից, գլխաւոր հարցերի վերաբերմամբ, ես համամիտ եմ կազմակերպութեան և ժողովականների ճշող մեծամասնութեան հետ: Բացառութիւնը կենտրոնականութեան և ապակենտրոնացման հարցն է. դա էլ չի կարող պառակտման մի առանձին պատճառ լինել, որովհետև ես ապահով եմ, որ կազմակերպութիւնը թէ՛ պաշտօնապէս, թէ՛ այս կամ այն քողի տակ թոյլ չի տայ կենտրոնի ստեղծուելուն և կ'ապահովէ մեր բոլոր մարմինների հաւասարակշռութիւնը»⁵:

Այս մէկը նաև եթէ ապացոյց է Սիմոն Զաւարեանի՝ ապակեդրոնացման ջերմ ջատագով ըլլալուն, միաժամանակ ապացոյց է նաև այն հանգամանքին, որ ապակեդրոնացման դրութիւնը, որոշուած ըլլալով հանդերձ Առաջին Ընդհանուր Ժողովին կողմէ, վեց տարի ետք տակաւին ունէր իր ընդդիմադիրները. այսինքն, տակաւին կային կեդրոնացեալ դրութեան ջատագովներ, որոնք կը փորձէին այս գործելակերպը առաջ մղել:

Այսուհանդերձ սակայն, Լ.Յ.Դաշնակցութիւնը անդառնալիօրէն որդեգրած էր ապակեդրոն դրութիւնը: Իսկ Սիմոն Զաւարեան հետագայ տարիներուն ևս մնաց այս դրութեան ջատագով ու իր տեսակէտները գրաւոր ձևով փոխանցեց:

Այսպէս, Լ.Յ.Դաշնակցութեան Գ. Ընդհանուր Ժողովի (Մոֆիա, 1904) թղթածրարներուն մէջ կայ Զաւարեանի ձեռագրով բանաձևում մը, «Կազմակերպական» խորագիրը կրող: Այս բանաձևումը տեղ չէ գտած Ընդհանուր Ժողովի արձանագրութիւններուն մէջ, և Հրաչ Տասնապետեանի տեսակէտով՝ կարելի չէ յստակօրէն ըսել, թէ քուէարկուած և ընդունումն է ատիկա, թէ առաջարկուած և մերժուած: Մեր կարծիքով, շատ ալ կարևոր չէ այս բանաձևումին քուէարկուած ըլլալը կամ ոչ, որովհետև հոն անգամ մը ևս կ'ընդգծուի ապակեդրոնացման հարցին շուրջ Սիմոն Զաւարեանի անյողդողդ կեցուածքը: Ոչ միայն այդ, այլև Զաւարեան աւելի ևս կը զարգացնէ ապակեդրոնացման դրութիւնը ու կը ճշդէ անոր առնչուած գործնական այլ մանրամասնութիւններ ևս:

Բանաձևումը կ'ըսէ. «Ի նկատի ունենալով մեր կազմակերպութեան

4 Միքայէլ Վարանդեան, Լ.Յ.Դ. Պատմութիւն, Ա. հատ., էջ 52-77:

5 «Սիմոն Զաւարեան», Ա. հատ., Պէյրութ, 1983, էջ 129: Նոյնը կը հանդիպինք նաև «Նիւթեր»ու Բ. հատորին մէջ, էջ 51-52, ինչպէս նաև Սիմոն Վրացեանի խմբագրումով լոյս տեսած «Դիւան Լ.Յ.Դաշնակցութեան» Բ. հատորի ուսումնասիրական ներածականին մէջ, էջ 208-239: Հոն, Վրացեան կ'աւելցնէ. «Այս գրութիւնից երևում է, թէ կենտրոնացման և ապակենտրոնացման խնդիրը բաւական զբաղեցրել է ժողովը: Զաւարեանը ծայրայեղ ապակենտրոնական էր»:

մէջ ընդունուած ապակեդրոնացման սկզբունքը, որ այնքան նպաստաւոր է նախաձեռնութեան ոգւոյ, պատասխանատուութեան գիտակցութեան և որ միակը կարող է համախմբել յեղափոխական դրօշի տակ աշխարհի բոլոր անկիւնները ցրուած և բազմատեսակ տարրերից բաղկացած համայն հայութիւնը,

«...Դաշնակցական ամէն մի մարմին, լինելով ազատ և ինքնուրոյն իր շրջանի ներքին ու տեղական գործերի մէջ, իր ուղղութեան և ընդհանուր գործունէութեան վերաբերմամբ, ինչպէս և այն տեղական ձեռնարկների՝ որոնց ազդեցութիւնը կարող է անդրադառնալ ուրիշ շրջանների վերայ, պարտաւոր է խորհրդակցել հարևան կամ անելի լայն շրջանի մարմնի հետ, ենթարկուելով ամէն մի հաւաքական գործի մէջ անհրաժեշտ կարգապահութեան (դիսցիպլինին)՝ գործել ներդաշնակօրէն հարևան և անելի լայն շրջանների մարմինների հետ»⁶:

Միշտ մնալով ապակեդրոնացման նիւթի ծիրէն ներս, պէտք է հաստատել, որ Միմոն Զաւարեանի ներդրումը միմիայն տեսաբանական բնագաւառով չէր սահմանափակուէր: Վերը ըսինք, թէ ան 1890ի նորակազմ Կեդրոնի անդամ ընտրուելէն ետք մեկնեցաւ Տրապիզոն՝ հոն կազմակերպութիւն յառաջացնելու առաքելութեամբ:

Գ. Ընդհանուր Ժողովին ընթացքին, երբ կը հասնի Արևմտեան Բիւրոյի ընտրութեան օրակարգը, Զաւարեան կը մերժէ իր թեկնածութիւնը, սակայն մաս կը կազմէ Կիլիկիոյ նորակազմ շրջանի ղեկավարութեան: Այս մարմինը կը կոչուէր Պատասխանատու Մարմին և կոչուած էր ղեկավարելու Կիլիկիոյ ընդհանուր գործերը: Նոյն ընդհանուր Ժողովը Կիլիկիոյ կապակցութեամբ որոշեց. «Կիլիկիոյ Մարմինը պէտք է ձգտի պատրաստել Կիլիկիան՝ գլխատրապէս Զէյթունեան շարժում մը, որ արձագանգ տայ Սասնոյ կռիւներուն: Ընդունելով հանդերձ այս նպատակը, ժողովը որոշեց որ այս մասին չպարտաւորեցնել Կիլիկիոյ Պատ. Մարմինը»⁷: Նոյն ժողովը կը կանոնակարգէր կուսակցութեան ընդհանուր կառոյցը, կը ձշղէր գանազան մարմիններու պարտականութիւններն ու յարաբերութիւնները: Տարբեր խօսքով, ապակեդրոնացման գաղափարը արդէն իսկ կեանքի վերածուած էր:

Նոյն թուականին, իբրև նորընտիր Պատասխանատու Մարմինի անդամ, Միմոն Զաւարեան կ'ուղևորուի դէպի Կիլիկիա: Ճամբուն վրայ կ'անցնի Պէյրութէն, որու Ամերիկեան Համալսարանի ուսանողներէն ան կը յառաջացնէ Դաշնակցութեան Ուսանողական Միութիւն մը, որ հետագային կոչուեցաւ «Զաւարեան» Ուսանողական միութիւն ու այդ անունով ալ կը գործի մինչև օրս:

Զաւարեան կ'անցնի Կիլիկիա ուր զարկ կու տայ տեղական կազմակերպական ցանցի ուժեղացումին ու հետագային, 1907ին գումարուած Հ.Յ.Դ. Դ. Ընդհանուր Ժողովին (115րդ նիստ), կու տայ սպառիչ զեկուցում՝ 1 ժամ 45 վայրկեան տևողութեամբ, որմէ ետք տեղի կ'ունենայ քննարկում: Կիլիկիոյ մասով, ժողովը կը քուէարկէ հետևեալ բանաձևը. «Լսելով

6 Նոյնը, էջ 133-134:

7 «Նիւթեր», էջ 112: Գ. Ընդհանուր Ժողովին մասին յաւելեալ մանրամասնութիւններ կարելի է տեսնել էջ 108-169:

ընկ. Զաւարեանի զեկուցումը Կիլիկիայի մասին, Ընդհանուր Ժողովը կարծիքների փոխանակութիւնից յետոյ որոշեց՝ շարունակել ջանքերը Կիլիկիայում եղած դաշնակցական կազմակերպութիւնները ուժեղացնելու և նորերը առաջացնելու: Այդ նպատակով Ժողովը անհրաժեշտ է համարում տրամադրելի ընկերներից այդ վայրի համար ևս աչքի առաջ ունենալ և կազմակերպական ու պրոպագանդայի գործին նպաստելու համար յատկացնել 20,000 ֆրանք»⁸:

Ժողովը Զաւարեանը այլ գործիչով փոխարինելու որոշումը կու տայ, որովհետև Զաւարեան, ինչպէս ի յայտ կու գայ այս Ընդհանուր Ժողովի նիստերու արձանագրութիւններէն, նախընտրած էր Կովկաս անցնիլ, ուր ստեղծուած կացութեան մէջ ինք շատ անելի կարևոր դերակատարութիւն կրնար ունենալ ու առ այդ՝ այլևս նպատակայարմար չէր գտած իր ներկայութիւնը Կիլիկիա:

Կովկասէն ետք, Զաւարեան կ'անցնի Տարօնի շրջանը, Օսմանեան սահմանադրութեան հռչակումէն ետք: Հոս, ան ոչ միայն կը նուիրուի կազմակերպական աշխատանքի, այլև իբրև գիւղատնտես, մօտէն կ'ուսումնասիրէ Տարօնի աշխարհի հայ գիւղացիութեան կացութիւնը ու այդ մասին թղթակցութիւններ կ'ուղարկէ Պոլիս հրատարակուող «Ազատամարտ» թերթին, որուն խմբագիրն էր Ռուբէն Զարդարեան:

Եզրակացնելու համար, մեր կարծիքով, Լ.Յ.Բաշնակցութեան ապակեղրոն գործելակերպին մէջ պէտք է փնտռել նաև գաղտնիքը իր վարչակազմակերպչական երկարակեացութեան: Ու այս հանգամանքին մէջ, ի շարս այլ գործիչներու, լուրջ եղած է Սիմոն Զաւարեանի ներդրումը:

SIMON ZAVARAY AND DECENTRALIZATION OF AR FEDERATION

Vatche R. Proodian (Los Angeles)

⁸ «Նիւթեր», հատ. Գ., էջ 281-283: